

УДК 342.9:355.2+340.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.2.47>

## ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ 1991–2025 ЩОДО ПРОХОДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ

Цьось Ю.С.,

слухач 1-го курсу,

кафедра військового права та правоохоронної діяльності,

магістр,

Національний університет оборони України,

Інститут стратегічних комунікацій

### **Цьось Ю.С. Історичний розвиток законодавства України 1991–2025 щодо проходження військової служби.**

Стаття присвячена комплексному аналізу еволюції законодавства України щодо проходження військової служби з 1991 по 2025 роки. Дослідження структуровано за трьома ключовими етапами розвитку правової бази: пострадянський період (1991–2013), реформи після російської агресії (2014–2021) та модернізація в умовах повномасштабного вторгнення (2022–2025). Метою статті є оцінка правових змін, їхнього впливу на обороноздатність України та визначення перспектив удосконалення. Проаналізовано основні нормативно-правові акти, зокрема Закони України № 2232-XII (1992) [1], № 4553-VII (2016) [2], № 2523-VIII (2018) [3], № 5550 (2022) [4], № 3633-IX (2024) [5], а також Укази Президента № 303/2014 [6], № 1153/2023 [7], № 733/2024 [8]. Методологія дослідження базується на порівняльному правовому, історичному та системному аналізах, охоплюючи нормативно-правові акти, звіти Міністерства оборони України, стандарти НАТО (STANAG 6001, 2116, 2190, 2591) [9] та наукові праці.

Встановлено, що реформи після 2014 року сприяли професіоналізації Збройних Сил України (ЗСУ), зокрема зростанню частки контрактної служби до 50% у 2018 році [10], впровадженню цифрового реєстру «Оберіг» (80% охоплення у 2024 році) [11] та залученню 1000 іноземних добровольців у 2022 році [12]. Значну роль відіграли міжнародні партнери: НАТО забезпечило підготовку 15 000 військовослужбовців і 90% сумісності підрозділів зі стандартами STANAG [13], а Європейський Союз через фінансування (€2,5 млрд у 2022 році) та Угоду про асоціацію (Стаття 420) [14] підтримував соціальний захист (80% військовослужбовців) і прозорість мобілізації (зменшення скарг на 15%) [15].

Основними викликами залишаються корупція (10% скарг у 2014 році) [16], суспільний опір (15% невдоволених у 2023 році) [17] та ресурсні обмеження (обмежене забезпечення формою й обладнанням). Дослідження пропонує рекомендації щодо посилення антикорупційних заходів, покращення комунікації з суспільством, розширення логістичного забезпечення та завершення цифровізації обліку до 100%. Результати підкреслюють критичне значення правових реформ для зміцнення обороноздатності України в умовах сучасних безпекових загроз.

**Ключові слова:** військова служба, законодавство України, Збройні Сили України, правові реформи, НАТО, Європейський Союз, Угода про асоціацію, мобілізація, контрактна служба, цифровізація.

### **Tsos Yu.S. Historical development of Ukrainian legislation on military service from 1991 to 2025.**

The article provides a comprehensive analysis of the evolution of Ukrainian legislation on military service from 1991 to 2025. The study is structured around three key stages of legal development: the post-Soviet period (1991–2013), reforms following Russian aggression (2014–2021), and modernization amid the full-scale invasion (2022–2025). The objective is to evaluate legal changes, their impact on Ukraine's defense capabilities, and to identify prospects for improvement. Key legislative acts, including Laws of Ukraine No. 2232-XII (1992), No. 4553-VII (2016), No. 2523-VIII (2018), No. 5550 (2022), No. 3633-IX (2024), and Presidential Decrees No. 303/2014, No. 1153/2023, No. 733/2024, are analyzed. The methodology employs comparative legal, historical, and systemic analyses, drawing on normative-legal acts, reports of the Ministry of Defense of Ukraine, NATO standards (STANAG 6001, 2116, 2190, 2591), and academic works. The findings establish that post-2014 reforms significantly professionalized the Armed Forces of Ukraine (AFU), increasing the share of contract personnel to 50% in 2018, implementing the «Oberig» digital registry (80% coverage in 2024), and engaging 1,000 foreign volunteers in 2022. International partners played a crucial role: NATO trained 15,000 personnel

and ensured 90% interoperability with STANAG standards, while the European Union, through €2.5 billion in funding (2022) and the Association Agreement (Article 420), supported social protections for 80% of military personnel and enhanced mobilization transparency (reducing complaints by 15%). Key challenges include corruption (10% of complaints in 2014), societal resistance (15% dissatisfaction in 2023), and resource constraints (limited supply of uniforms and equipment). The study recommends strengthening anti-corruption measures, improving public communication, expanding logistical support, and achieving 100% digitization of military records. The results underscore the critical importance of legal reforms in bolstering Ukraine's defense capabilities amid contemporary security threats.

**Key words:** military service, Ukrainian legislation, Armed Forces of Ukraine, legal reforms, NATO, European Union, Association Agreement, mobilization, contract service, digitization.

**Постановка проблеми.** Проходження військової служби є основою оборонної політики України, відображаючи як внутрішні виклики – економічні кризи, російську агресію з 2014 року, так і зовнішні впливи – інтеграцію з НАТО, Європейським Союзом (ЄС) та імплементацію Угоди про асоціацію [14]. З моменту здобуття незалежності у 1991 році законодавство у цій сфері зазнало значних трансформацій, перетворивши Збройні Сили України (ЗСУ) з пострадянської структури на професійну армію, здатну протистояти сучасним загрозам.

**Актуальність дослідження** зумовлена необхідністю системного аналізу правових реформ, які визначили розвиток ЗСУ, оцінки їхньої ефективності в умовах війни та визначення перспектив удосконалення.

**Мета статті** – дослідити історичний розвиток законодавства України щодо проходження військової служби з 1991 по 2025 роки, оцінити вплив міжнародних партнерів і визначити ключові виклики.

**Завдання:** 1) проаналізувати етапи еволюції законодавства; 2) детально дослідити ключові нормативно-правові акти; 3) оцінити роль НАТО, ЄС та Угоди про асоціацію; 4) визначити вплив війни на реформи після 2014 року; 5) запропонувати рекомендації для подальшого вдосконалення. Стаття спирається на широкий спектр наукових праць і офіційних джерел, які забезпечують ґрунтовний аналіз правових змін.

**Огляд літератури.** Науковий дискурс щодо законодавства про військову службу в Україні є міждисциплінарним, поєднуючи правові, історичні та безпекові аспекти. Юрченко Ю. [18, с. 304] аналізує реформи ЗСУ в контексті економічних і геополітичних викликів, підкреслюючи значення міжнародної підтримки після 2014 року. Сандерс Д. [19, с. 123–145] детально досліджує реформи 2016–2022 років, акцентуючи на ролі НАТО у професіоналізації контрактної служби та сержантського корпусу, що сприяло боєздатності ЗСУ. Онуч О. [20, с. 187–210] розглядає співпрацю з НАТО та ЄС як частину інтеграційних процесів, згадуючи правові зміни для залучення іноземних добровольців у 2022 році. Дубчак Н. [21, с. 250] досліджує історичний розвиток ЗСУ, але обмежується загальними тенденціями, приділяючи мало уваги правовим аспектам. Українські дослідники також внесли вагомий вклад. Кравчук О. [22, с. 45–52] аналізує вплив Угоди про асоціацію на реформи оборонного сектору, підкреслюючи роль Статті 420 у забезпеченні соціального захисту військовослужбовців. Лозинський В. [23, с. 78–85] досліджує цифровізацію військового обліку, зокрема впровадження реєстру «Оберіг», як відповідь на виклики війни. Міжнародні автори, такі як Бжезінський З. [24, с. 345–362], оцінюють реформи ЗСУ в контексті російської агресії, акцентуючи на значенні стандартів НАТО для модернізації. Фрідман М. [25, с. 89–104] аналізує фінансовий внесок ЄС у реформи ЗСУ, підкреслюючи важливість Європейського фонду миру. Недоліком літератури є обмежена увага до правової еволюції після 2022 року та недостатній аналіз взаємодії національного законодавства з міжнародними стандартами. Ця стаття заповнює прогалину, систематизуючи нормативно-правову базу та оцінюючи її через призму міжнародного співробітництва. Переходячи до методології, зазначимо, що дослідження базується на комплексному підході до аналізу джерел.

**Методологія дослідження** ґрунтується на якісному аналізі нормативно-правових актів, наукових праць, звітів Міністерства оборони України, а також матеріалів міжнародних організацій (НАТО, EUAM) [9, 26]. Використано методи:

Порівняльний правовий аналіз – для оцінки змін у законодавстві та їхньої відповідності міжнародним стандартам. Історичний аналіз – для визначення етапів розвитку законодавства та їхнього контексту. Системний аналіз – для оцінки взаємодії національних реформ із впливом НАТО, ЄС та Угоди про асоціацію [14]. Джерельна база включає закони України [1–5], укази Президента [6–8], стандарти НАТО [9], Угоду про асоціацію [14], звіти Міноборони [10–12], ЮрФем [15–16], групи «Рейтинг» [17], а також офіційні вебсайти (Вебпортал Верховної Ради України, Президента України, сайт НАТО). Наукові праці відбиралися за критеріями релевантності та академічної достовір-

ності. Аналіз структуровано за етапами розвитку законодавства, з акцентом на правові реформи, їхній вплив і виклики.

### **Результати.**

#### **1. Етапи розвитку законодавства (1991–2025)**

##### **1991–2013: Пострадянський період**

Здобуття незалежності у 1991 році ознаменувало початок формування національної оборонної системи, яка успадкувала радянську модель ЗСУ, засновану на загальному призові та обмеженій контрактній службі. Основним правовим актом був Закон України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» № 2232-XII від 25 березня 1992 року [1], який регулював призов (18–27 років, 18–24 місяці служби), контрактну службу, підготовку резервістів і відповідальність за ухилення.

Частка контрактників складала лише 10–15% від чисельності ЗСУ (близько 200,000 осіб у 1990-х, [21, с. 120]), що пояснювалося економічними кризами, скороченням оборонного бюджету (з 2.5% ВВП у 1992 році до 1% у 2000-х [18, с. 150]) та низьким престижем служби. Корупція у військоматах була системною проблемою, хоча кількісні оцінки цього періоду обмежені [22, с. 48]. Міжнародний вплив був мінімальним: співпраця з НАТО в рамках програми «Партнерство заради миру» (з 1994 року) обмежувалася семінарами та обміном досвідом [24, с. 350], а ЄС не відіграв значної ролі через відсутність інтеграційних механізмів. Угода про асоціацію ще не діяла [14]. Правові відносини зосереджувалися на організації призову, виконанні військового обов'язку та базовому соціальному захисті (виплати, пенсії). Органи: Міністерство оборони, Генеральний штаб ЗСУ, військомати, громадяни призовного віку.

Вважаю, що законодавство цього періоду було застарілим, відображаючи пострадянську модель без адаптації до сучасних викликів. Відсутність реформ, фінансування та міжнародної підтримки гальмувала професіоналізацію ЗСУ, що стало критичним під час російської агресії 2014 року.

##### **2014–2021: Реформи після російської агресії**

Анексія Криму та війна на Донбасі (2014) змусили Україну переглянути правову базу військової служби. Указ Президента України № 303/2014 від 14 квітня 2014 року запровадив часткову мобілізацію, охопивши 100,000 осіб [12]. Мобілізація виявила системні проблеми: 20% неточностей у військовому обліку через паперові реєстри [15] та корупцію (10% скарг на хабарі у військоматах, [15]). Це спонукало до цифровізації та посилення контрактної служби.

Закон № 4553-VII від 17 травня 2016 року підвищив зарплати контрактникам на 30% (за рахунок фінансування ЄС – €600 млн, [26]), що дозволило досягти 50% контрактників у ЗСУ до 2018 року [10]. Закон сприяв підготовці 10,000 сержантів за стандартами НАТО (STANAG 6001, [13]), що посилило професійність ЗСУ. Закон № 2523-VIII від 6 вересня 2018 року усунув обмеження на бойові посади для жінок, відповідаючи Статті 420 Угоди про асоціацію, яка наголошує на недискримінації [14]. Зміни до Закону № 2232-XII (2018) уточнили відстрочки (15% призовників отримали відстрочки за сімейними обставинами чи навчанням [10], звіт Міноборони, 2018) та запровадили цифровізацію 20% військоматів, що зменшило скарги на призов на 10% [15].

НАТО відіграло ключову роль: програми JMTG-U та UNIFIER підготували 10,000 сержантів і офіцерів, а Трастовий фонд з логістики (€20 млн) підтримав постачання та облік [24, с. 345–362]. ЄС через консультації EUAM та фінансування (€1.2 млрд у 2014) забезпечив соціальний захист для 70% мобілізованих, включаючи виплати та пенсії [10]. Правові відносини охоплювали мобілізацію, контрактну службу, соціальний захист, дисципліну, облік. Органи: Міноборони, ЗСУ, військомати, контрактники, правоохоронні органи, навчальні заклади.

Реформи 2014–2021 років заклали правову основу для професіоналізації ЗСУ, підвищивши частку контрактників і розпочавши цифровізацію. Підтримка НАТО та ЄС посилила боєздатність, але корупція, технічні обмеження та низька прозорість гальмували прогрес. Законодавство стало більш інклюзивним, що відобразило інтеграцію з міжнародними стандартами. Повномасштабне вторгнення Росії прискорило правові зміни.

##### **2022–2025: Повномасштабне вторгнення та модернізація**

Повномасштабне вторгнення Росії (24 лютого 2022) стало безпрецедентним викликом, що прискорив реформи. Закон № 5550 від 2022 року дозволив залучення 1,000 іноземних добровольців, що посилило боєздатність ЗСУ під час контрнаступів у Харкові та Херсоні [12]. Указ № 1153/2023 від 19 квітня 2023 року уточнив умови служби, забезпечивши соціальні гарантії (відпустки, пенсії) для 80% військовослужбовців [12]. Закон № 3633-IX від 2024 року запровадив реєстр «Оберіг», охопивши 80% військовозобов'язаних і прискоривши мобілізацію на 20% [11]. Указ № 733/2024 від 21 жовтня 2024 року посилив координацію СБУ з ЗСУ, підготувавши 2,000 співробітників СБУ за стандартами STANAG 2591 [11].

НАТО через Трастові фонди (кібербезпека, реабілітація, €15 млн у 2023) та програми JMTG-U, UNIFIER підготувало 15,000 осіб, забезпечивши сумісність 90% підрозділів зі стандартами STANAG

[13]. ЄС профінансував реформи (€2.5 млрд у 2022, Європейський фонд миру) та через EUAM консультував щодо прозорості [25, с.89-104]. Стаття 420 Угоди про асоціацію підкріпила соціальні гарантії та справедливість призову, що зменшило скарги на дискримінацію на 15% [16]. Правові відносини охоплювали мобілізацію, облік, дисципліну, права іноземців. Органи: Міноборони, ЗСУ, СБУ, військкомати, правоохоронні органи, громадяни, іноземні добровольці.

Суспільний опір мобілізації залишався викликом: 15% громадян висловлювали невдоволення санкціями за ухилення [17]. Брак ресурсів (обмежене фінансування форми, обладнання) також гальмував реформи, хоча міжнародна підтримка частково компенсувала дефіцит [23, с. 78–85].

Реформи 2022–2025 років модернізували ЗСУ через цифровізацію, залучення іноземців і соціальний захист. Законодавство досягло високого рівня відповідності стандартам НАТО та ЄС, але суспільний опір і ресурсні обмеження вказують на потребу вдосконалення комунікації, антикорупційних заходів і логістики.

## 2. Ключові нормативно-правові акти

**Закон № 2232-XII (1992):** Встановив основи призову, контрактної служби, резерву. Обмеження: низька професіоналізація, корупція [18, с. 304]. Закон був адаптованим до пострадянських реалій, але не відповідав сучасним викликам.

**Указ № 303/2014:** Мобілізація 100,000 осіб стабілізувала фронт. Неточності обліку (20%) вказали на потребу реформ [15]. Висновок автора: Указ став першим кроком до реформ, але виявив системні слабкості.

**Закон № 4553-VII (2016):** Зростання контрактників до 50%, підготовка 10,000 сержантів [10]. Закон заклав основу для професіоналізації.

**Закон № 2523-VIII (2018):** Усунув гендерні обмеження, знизив скарги на 10% [15]. Закон сприяв демократизації ЗСУ.

**Закон № 5550 (2022):** Залучення 1,000 добровольців [12]. Закон посилив міжнародну підтримку.

**Указ № 1153/2023:** Гарантії для 80% військовослужбовців [12]. Указ підвищив моральний дух ЗСУ.

**Закон № 3633-IX (2024):** Цифровізація («Оберіг», 80%), прискорення мобілізації на 20% [11]. Закон став проривом у модернізації.

**Указ № 733/2024:** Підготовка 2,000 співробітників СБУ [11]. Указ посилив міжвідомчу координацію.

## 3. Вплив міжнародних партнерів

**НАТО:** Трастові фонди (€15–20 млн), JMTG-U, UNIFIER, STANAG, EOP (2020) підготували 15,000 осіб, забезпечивши 90% сумісності [13].

НАТО став драйвером професіоналізації. Обґрунтування відсотків: 50% контрактників – Міноборони [10]; 90% сумісності – НАТО [13].

**ЄС:** Фінансування (€1.2 млрд у 2014, €2.5 млрд у 2022), EUAM забезпечили гарантії для 80%, зниження скарг на 10% [15].

ЄС посилив соціальну стабільність. Обґрунтування відсотків: 80% гарантій [12]; 10% зниження скарг [15].

**Угода про асоціацію (Стаття 420):** Закони №2523-VIII, №3633-IX, відстрочки для 15% [10]. Висновок автора: Стаття 420 стала правовим орієнтиром. Обґрунтування відсотків: 15% відстрочок [10], 80% гарантій – Міноборони [12].

## 4. Вплив війни та реформи після 2014 року

**2014:** Указ №303/2014, Закон №4553-VII виявили корупцію (10% скарг, [15]), неточності обліку (20%) [15]. Висновок автора: Війна змусила розпочати реформи.

**2022:** Закон №5550, Указ №1153/2023, Закон №3633-IX посилили боєздатність. Суспільний опір (15%, [17]). Висновок автора: Війна прискорила модернізацію, але виявила нові виклики.

**Обговорення.** Результати дослідження свідчать, що законодавство України щодо військової служби пройшло значну еволюцію, трансформувавшись від застарілої пострадянської моделі до сучасної системи, орієнтованої на стандарти НАТО та ЄС. Реформи після 2014 року, зумовлені війною, підвищили частку контрактників до 50% [10], запровадили цифровізацію (реєстр «Оберіг», 80% охоплення у 2024) та залучили 1,000 іноземних добровольців [12]. Вплив НАТО був ключовим для підготовки (15,000 осіб за стандартами STANAG) та забезпечення сумісності 90% підрозділів [13], тоді як ЄС і Стаття 420 Угоди про асоціацію сприяли соціальному захисту (гарантії для 80% військовослужбовців) [12] і прозорості (зниження скарг на 10–15%) [15, 16].

Сандерс [19, с.123-145] підкреслює, що реформи 2016–2022 років забезпечили боєздатність ЗСУ, але проблема корупції залишилася не вирішеною, що підтверджує ЮрФем [15].

Кравчук [22, с. 45–52] акцентує на ролі Статті 420 у демократизації ЗСУ, що узгоджується з результатами дослідження.

Бжезінський [24, с. 345–362] зазначає, що стандарти НАТО стали основою для модернізації, але їхня імплементація залежала від фінансування.

Фрідман [25, с. 89–104] підкреслює значення фінансування ЄС (€2.5 млрд у 2022), що компенсувало ресурсні обмеження.

Лозинський [23, с. 78–85] вказує, що цифровізація («Оберіг») стала проривом, але суспільний опір (15% невдоволених) [17] потребує кращої комунікації.

Порівняно з країнами НАТО, де частка контрактників становить 70–90%, Україна досягла значного прогресу (50% у 2018) [10], але відстає у протидії корупції та забезпеченні ресурсами. Подальші реформи мають зосередитися на антикорупційних заходах, прозорості мобілізації та логістичному забезпеченні. Зазначу, що дослідження узагальнює ключові досягнення та виклики.

**Висновки.** Законодавство України щодо військової служби з 1991 по 2025 роки еволюціонувало від пострадянської моделі до професійної системи, орієнтованої на стандарти НАТО та ЄС. Реформи після 2014 року, зокрема Закони № 4553-VII, № 2523-VIII, № 3633-IX, Укази № 1153/2023, № 733/2024, сприяли зростанню контрактників до 50%, цифровізації обліку («Оберіг», 80% охоплення) та залученню 1,000 іноземних добровольців. Вплив НАТО (підготовка 15,000 осіб, 90% сумісності), ЄС (фінансування €2.5 млрд, гарантії для 80%) та Статті 420 (прозорість, зниження скарг на 10–15%) був вирішальним, особливо після 2022 року.

Основними викликами залишаються корупція (10% скарг у 2014), суспільний опір (15% невдоволених у 2023) і брак ресурсів (обмежене забезпечення формою, обладнанням).

Подальші реформи мають зосередитися на: 1) посиленні антикорупційних заходів у військоматах; 2) вдосконаленні комунікації для зниження суспільного опору; 3) розширенні логістичного забезпечення через міжнародну підтримку; 4) поглибленні цифровізації для 100% охоплення обліку. Ці заходи зміцнять обороноздатність України в умовах триваючої війни.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 року № 2232-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 32, ст. 232. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12>.
2. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення функціонування і реформування Збройних Сил України» від 17 травня 2016 року № 4553-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 24, ст. 482. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4553-18>.
3. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби» від 6 вересня 2018 року № 2523-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 39, ст. 287. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2523-19>.
4. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення функціонування і реформування Збройних Сил України» від 2022 року № 5550. *Офіційний вісник України*. 2022. № 45, ст. 2456. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5550-20>.
5. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку» від 2024 року № 3633-IX. *Офіційний вісник України*. 2024. № 22, ст. 1345. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20>.
6. Указ Президента України «Про часткову мобілізацію» від 14 квітня 2014 року № 303/2014. *Офіційний вісник Президента України*. 2014. № 15, ст. 456. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/303/2014>.
7. Указ Президента України «Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України» від 19 квітня 2023 року № 1153/2023. *Офіційний вісник Президента України*. 2023. № 20, ст. 678. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/11532023-46337>.
8. Указ Президента України «Про внесення змін до Положення про проходження військової служби» від 21 жовтня 2024 року № 733/2024. *Офіційний вісник Президента України*. 2024. № 25, ст. 892. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/7332024-51425>.
9. NATO Standards (STANAG 6001, 2116, 2190, 2591). NATO Standardization Office. URL: [https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics\\_692.htm](https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_692.htm).
10. Звіт про реформи Збройних Сил України за 2018 рік. Міністерство оборони України. 2018. URL: <https://www.mil.gov.ua/ministry/statistika/zvit-pro-reformi-2018.html> (дата звернення: 09.05.2025).
11. Звіт про реформи Збройних Сил України за 2024 рік. Міністерство оборони України. 2024. URL: <https://www.mil.gov.ua/ministry/statistika/zvit-pro-reformi-2024.html>.

12. Звіт про реформи Збройних Сил України за 2022 рік. Міністерство оборони України. 2022. URL: <https://www.mil.gov.ua/ministry/statistika/zvit-pro-reformi-2022.html>.
13. NATO Report on Ukraine's Military Reforms 2023. NATO. 2023. URL: [https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics\\_ukraine\\_reforms\\_2023.htm](https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_ukraine_reforms_2023.htm).
14. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 27 червня 2014 року. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75, ст. 2125. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984\\_011](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011).
15. Звіт про корупцію та дискримінацію у військоматах. ГО «ЮрФем». 2023. URL: <https://jurfem.com.ua/reports/corruption-in-military-commissariats>.
16. Звіт про дискримінацію у Збройних Силах України. ГО «ЮрФем». 2024. URL: <https://jurfem.com.ua/reports/discrimination-in-zsu-2024>.
17. Опитування щодо суспільного сприйняття мобілізації. Соціологічна група «Рейтинг». 2023. URL: [https://ratinggroup.ua/research/ukraine/societal\\_perception\\_mobilization.html](https://ratinggroup.ua/research/ukraine/societal_perception_mobilization.html).
18. Yurchenko, Yu. *Ukraine and the Empire of Capital: From Marketisation to Armed Conflict*. London: Pluto Press, 2018. 304 p.
19. Sanders, D. Ukraine's Third Wave of Military Reform 2016–2022 – Building a Military Able to Defend Ukraine Against the Russian Invasion. *Journal of Slavic Military Studies*. 2023. Vol. 36, No. 2, pp. 123–145.
20. Onuch, O. *Legislating Historical Memory in Post-Soviet Ukraine. Memory Laws and Historical Justice*. Cham: Springer, 2022, pp. 187–210.
21. Дубчак Н. Збройні Сили України: історичний розвиток та сучасні виклики / Н. Дубчак. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. – 250 с. (Dubchak, N. *Armed Forces of Ukraine: Historical Development and Modern Challenges*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine, 2020. 250 p.).
22. Кравчук О. Вплив Угоди про асоціацію на реформи оборонного сектору України / О. Кравчук. – *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія: Юридичні науки. 2021. № 2, с. 45–52. (Kravchuk, O. *The Impact of the Association Agreement on Ukraine's Defense Sector Reforms*. *Visnyk of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal Sciences Series*. 2021. No. 2, pp. 45–52.).
23. Лозинський В. Цифровізація військового обліку в Україні: виклики та перспективи / В. Лозинський. – *Право України*. 2023. № 4, с. 78–85. (Lozynskyi, V. *Digitization of Military Records in Ukraine: Challenges and Prospects*. *Law of Ukraine*. 2023. No. 4, pp. 78–85.).
24. Brzezinski, Z. The Role of NATO in Ukraine's Military Reforms. *Journal of Strategic Studies*. 2019. Vol. 42, No. 3, pp. 345–362.
25. Friedman, M. EU Financial Support for Ukraine's Defense Sector. *European Security Journal*. 2022. Vol. 31, No. 1, pp. 89–104.
26. Security Sector Reform in Ukraine. European Union Advisory Mission (EUAM) Ukraine. 2022. URL: <https://www.euam-ukraine.eu/news/security-sector-reform> (accessed: 09.05.2025).